

Ринок фінансово-банківських послуг

Ольга БУРМАТОВА,
Тетяна СУМСЬКА

**ФОРМУВАННЯ
СИСТЕМИ ФІНАНСУВАННЯ
ПРИРОДООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
В РОСІЇ**

Резюме

Розглянуто проблеми формування фінансового механізму охорони довкілля. Показано основні джерела формування витрат екологічного призначення. Проаналізовано тенденції скорочення бюджетних витрат на охорону довкілля. Зроблено акценти на правові аспекти проблеми використання платежів за негативний вплив на довкілля, у тому числі відмову від цільового використання засобів, що надходять до бюджету як плата за негативний вплив на довкілля. Показано значущість екологічних фондів фінансування природоохоронних засобів, зазначена важливість програмно-цільового підходу до розв'язання екологічних проблем. Запропоновано можливі елементи фінансового механізму реалізації природоохоронних заходів. Вказано основні труднощі включення стимулювального ефекту в економічний механізм раціонального природокористування та охорони довкілля.

© Ольга Бурматова, Тетяна Сумська, 2014.

Бурматова Ольга, канд. екон. наук, доцент, Інститут економіки та організації промислового виробництва Сибірського відділення Російської академії наук, м. Новосибірськ, Росія.

Сумська Тетяна, канд. екон. наук, доцент, Інститут економіки та організації промислового виробництва Сибірського відділення Російської академії наук, м. Новосибірськ, Росія.

Ключові слова

Фінансовий механізм охорони довкілля, природоохоронні заходи, платежі за негативний вплив на довкілля, бюджетна політика, бюджетні асигнування на охорону довкілля, стимулювання природоохоронної діяльності.

Класифікація за JEL: Q50, Q58.

Одним із важливих елементів механізму реалізації державної екологічної політики є система фінансування. Від того, наскільки вона надійна та ефективна, переважно залежить стан довкілля в країні та її регіонах. При цьому наявність різних фінансових інструментів у галузі екологічного регулювання є не лише необхідною умовою акумулювання та компенсації витрат на охорону довкілля, а й важливим важелем забезпечення стимулювання природоохоронної діяльності.

Фінансовий механізм охорони довкілля становить комплекс різноманітних фінансово-економічних важелів, спрямованих на стимулювання проведення природоохоронних заходів. До таких важелів можна віднести екологічну податкову політику; систему платежів за користування природними ресурсами та забруднення довкілля; екологічне страхування; удосконалення ціноутворення на продукцію природоексплуатувальних та природогосподарських галузей, особливо на екологічно чисту продукцію і технології тощо.

Метою фінансового механізму охорони довкілля є покращення екологічної обстановки в країні з мінімальними витратами матеріальних, фінансових і трудових ресурсів шляхом забезпечення максимально сприятливих економічних умов для природоохоронної діяльності підприємств та галузей. Очевидно, що фінансовий механізм природокористування в будь-якій країні відображає екологічну політику, яку проводить держава.

Для досягнення названої мети необхідно передусім виконати такі завдання:

- підвищити роль бюджетів різних рівнів у фінансуванні екологічних програм, природоохоронних заходів та природоохоронних державних органів;

- удосконалювати систему державних екологічних фондів; впровадити системи екологічного оподаткування та обов'язкового екологічного страхування;
- чітко розмежувати джерела фінансування природоохоронних заходів між власними засобами підприємств, позабюджетними та бюджетними джерелами, а також забезпечити надійність і достатність цих засобів у ринкових умовах.

У країнах із розвинутою ринковою економікою, що мають, як правило, значні просування в галузі екологічної політики, відмінною рисою наявних систем управління охороною довкілля є широке використання економічних регуляторів для стимулювання раціонального природокористування за збереження і зміцнення державного та громадського контролю і нормування в галузі охорони довкілля.

Економічні методи регулювання охорони довкілля охоплюють сукупність заходів, спрямованих на зміну ставлення учасників економічної діяльності в напрямку, сприятливому для стану природно-ресурсного потенціалу та навколишнього середовища, шляхом впливу на вартість та переваги різних варіантів, що пропонуються учасникам економічної діяльності.

Основне призначення економічних методів полягає, насамперед, у забезпеченні стимулювання природоохоронної діяльності шляхом, передусім впровадження природоохоронних та екологічно безпечних технологій, а також пошуку шляхів мінімізації економічних витрат, які понесе суспільство для досягнення бажаного стану довкілля загалом та його окремих компонентів.

Фінансування природоохоронних заходів у розвинутих країнах здійснюється як на державному, так і на регіональному та місцевому рівнях за рахунок коштів національних бюджетів, витрат регіональних та місцевих органів влади, коштів компаній та підприємств. Основним джерелом формування витрат екологічного призначення, як правило, виступають державні субсидії, позики та позики під відсотки, платежі та штрафи за скиди і викиди забруднювальних речовин, адміністративні платежі, збори екологічного характеру, платежі за використання природних ресурсів, дотації від держави та інші інструменти (рис. 1). При цьому досвід розвинутих країн свідчить про те, що основну увагу дедалі більше приділяють не обмежувальним заходам та покаранню винних, а винагороді зусиль тих природокористувачів, чия економічна поведінка сприяє створенню найбільш сприятливого довкілля.

Фінансовий механізм охорони навколишнього середовища, що склався в Росії, поки розрізнений, складається з окремих структурних одиниць. До його складу умовно можна віднести такі підсистеми:

- фінансування заходів з охорони природного середовища;

- прогнозування та складання екологічних програм; екологічне ціноутворення та оподаткування;
- платність природних ресурсів та забруднення довкілля;
- екологічне страхування.

Рисунок 1

Інструменти фінансового механізму природокористування в розвинутих країнах

За всієї важливості названих підсистем у фінансуванні природоохоронної діяльності, ступінь розробки і практичного використання їх відрізняється, деякі з них поки що не одержали належного розвитку. На сьогодні основу механізму фінансування охорони довкілля становлять платежі за природні ресурси та платежі за негативний вплив на довкілля, у тому числі за викиди забруднювальних речовин в атмосферу, забруднення води, утилізацію відходів виробництва і споживання, забруднення надр та ґрунтів тощо (рис. 2).

Впровадження плати за використання природних ресурсів та забруднення довкілля в Російській Федерації було результатом зміни ставлення до галузі природокористування у зв'язку з переходом до засад ринкової економіки. З огляду на це, одним із завдань національної екологічної політики є організація роботи щодо забезпечення дотримання засад платності у сфері використання природних ресурсів й охорони довкілля. Однак цю засаду не завжди адекватно відображено в податковому законодавстві, яке визначає напрям ресурсних та екологічних платежів до бюджету країни.

Здійснення фінансування екологічних програм і природоохоронних заходів у Російській Федерації передбачає можливість використання засобів різноманітних джерел, роль яких відмінна. Серед таких джерел можна назвати бюджетні кошти (федерального, регіонального та місцевого бюджетів); кошти підприємств, установ та організацій; екологічні фонди; фонди екологічного страхування; кредити банків; добровільні внески населення, іноземних юридичних осіб і громадян та інші джерела.

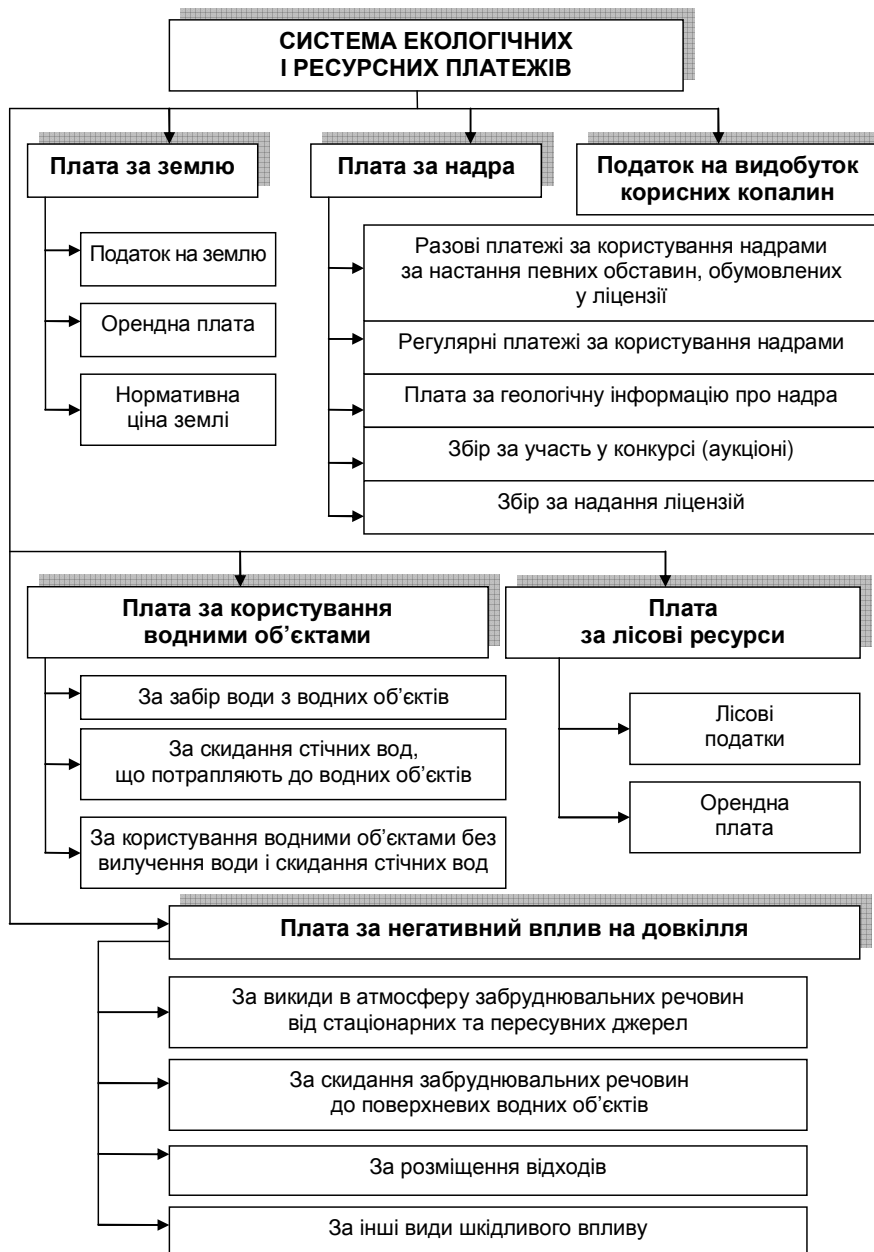
Загалом, система фінансування природоохоронної діяльності, яка встановилася в Росії, поки що далека від довершеності та не може похвалитись широким переліком важелів і методів окремих коштів, що виділяються.

Від початку 90-х років у РФ спостерігається тенденція скорочення бюджетних витрат на охорону навколишнього середовища. Так, у 1995 р. з цією метою було виділено 0,6 % витратної частини бюджету, у 1996 р. вона становила 0,5 %, у 1997 р. – 0,4 %, у 1998 р. – 0,5 %, у 1999 р. – 0,87 % витратної частини федерального бюджету.

За останнє десятиріччя державні витрати на охорону довкілля становили мізерну величину, що перебувала в межах від 0,14 до 0,2 % в загальному обсязі витрат федерального бюджету. У федеральному бюджеті на 2011 р. витрати на охорону довкілля передбачено в обсязі 14,5 млрд руб. Це відповідає 0,14 % від сукупних витрат бюджету чи 0,03 % від загального обсягу ВВП (для порівняння: у розвинутих європейських країнах рівень природоохоронних витрат оцінюється в межах 4–6 %, у Японії – понад 8 % від ВВП) [1, 2, 3].

Рисунок 2

Ресурсні й екологічні платежі в Російській Федерації

У планах уряду РФ цю частку планується підвищити до 0,3 % до 2023 р., що проблем, звичайно, не вирішить. На думку спеціалістів-екологів, лише для стабілізації екологічної ситуації необхідно щонайменше 2,5 %, а для покращення необхідні кошти в розмірі 4 %.

У 2000–2001 рр. ліквідовано Федеральний екологічний фонд, і, хоча формально екологічні фонди суб'єктів Федерації та районні екологічні фонди не скасовані, їхня діяльність у більшості випадків припинилась. Таким чином, природоохоронна діяльність позбавлена, хоч і відносно невеликих, проте достатньо надійно зібраних цільових коштів на федеральному, регіональному та місцевому рівнях. Кінцевого удару на дане джерело фінансування завдав розвал системи платежів за забруднення довкілля, за рахунок яких формувались екологічні фонди. Водночас через систему екологічних фондів здійснювалось фінансування оснащення приладами інспекцій аналітичного контролю, праць з моніторингу довкілля, екологічних досліджень, освітніх екологічних програм, підтримки заповідників та інших природних територій, що перебувають під особливою охороною, видання екологічної літератури та інших видів природоохоронної діяльності. Після руйнації системи екологічних фондів ці роботи припинились у значній більшості суб'єктів Федерації. В умовах Росії зовсім не використовуються гнучкі механізми фінансування природоохоронної діяльності у формі ринку прав на забруднення, страхування екологічних ризиків тощо.

Загалом, наявна система державних цільових екологічних фондів себе виправдала, і необхідним є її відновлення. Кошти таких спеціалізованих фондів могли б стати джерелом фінансування федеральних цільових програм в екологічній сфері. Сьогодні ж відбувається зниження фінансування і закриття федеральних цільових екологічних програм. Скасування федеральних цільових програм, фінансованих, переважно, з федерального і регіональних бюджетів (наприклад, таких як «Відродження Волги», «Екологія й природні ресурси Росії», «Відходи», «Державна підтримка державних природних заповідників і національних парків», «Охорона озера Байкал», «Безпека і розвиток атомної енергетики», «Енергоефективна економіка» тощо), призвело до зниження цільового бюджетного фінансування відповідних напрямків природоохоронної діяльності, які повинні бути під постійним контролем та турботою держави. З 2004 р. в країні не реалізовується жодна екологічна програма. Незважаючи на те, що чинні в Росії федеральні цільові програми переважно неефективні, а ціла низка їх існує лише на папері, «під ніж» потрапили насамперед екологічні (чи пов'язані з охороною довкілля) програми. Таким чином ще раз було продемонстровано установку на пріоритет економіки над екологією.

Досі залишається не відрегульованим у правовому аспекті питання про платежі за негативний вплив на довкілля. Відповідний закон не прийнято досі, хоча його необхідність випливає з нового закону «Про охорону довкілля» 2002 р. Наявна система екологічних платежів, яка не має необхідної законо-

давчої бази, по суті себе вичерпала і в даний час відіграє суто символічну роль – насамперед через винятково низькі базові ставки. Хоча в 1990-ті рр. ця система практично і не виконувала регулювальної функції в частині капітальних природоохоронних витрат (через економічну кризу і важке економічне становище підприємств), однак вона цілком успішно виконувала цю функцію в частині поточної діяльності підприємств і також виконувала фіскальну функцію. Зараз ця система екологічних платежів будується на винятково низьких базових ставках (приблизно 10 % від ставок, прийнятих у Казахстані, Білорусі, Молдові, Грузії, і лише близько 2 % від ставок, що діють у більшості країн Європейського Союзу), що жодним чином не стимулює підприємства до здійснення природоохоронної діяльності.

Крім цього, слід зазначити і такий, на наш погляд, винятково важливий момент (що має, знову ж таки, негативний вплив на природоохоронну сферу), як відмова від цільового використання коштів, що надходять до бюджету як плата за забруднення довкілля. Якщо до прийняття нового закону «Про охорону довкілля» 2002 р. ця плата призначалась винятково для цілей відновлення ушкодженого довкілля, що було закріплено в попередньому Законі РФ «Про охорону довкілля» від 19 грудня 1991 р., то після скасування останнього й прийняття нового закону положення щодо заборони використання платежів за забруднення довкілля на будь-які цілі, окрім природоохоронних, зникло.

Пізніше такий прийом було використано і під час прийняття нових версій Лісового, Водного та інших кодексів РФ і федеральних законів. У результаті сфера охорони довкілля в Росії, завжди фінансувалась на неприпустимо низькому рівні, втратила й ті крихти, які мала. За оцінками Мінекономрозвитку РФ, у даний час плата в межах нормативів за викиди (скиди) забруднювальних речовин і розміщення відходів становить лише 0,04–0,05 % від собівартості промислової продукції, що фактично невідчутно як чинник стимулювання чи покарання за екологічно небезпечну діяльність.

Окрім названих недоліків системи платежів за негативний вплив на довкілля, практика їх використання показала також, що набір речовин, на які було встановлено платежі, далеко не повний. Крім цього, існують великі недоліки з точки зору врахування чинника інфляції: значення поправочного коефіцієнта не можна порівняти з фактичними темпами зростання інфляції. У результаті система платежів за негативний вплив на довкілля, покликана використовуватися як одне з джерел фінансування екологічної сфери, а також, певною мірою, стимулювати підприємства до здійснення природоохоронних заходів, насправді (у результаті послідовного вихолощування його суті) не виконує ані фіскальних, ані регулювальних, ані, тим більше, стимулювальних функцій.

Розмір екологічних платежів має бути такий, щоб не лише створювати дієві стимули до ефективної природоохоронної діяльності (і, таким чином, до впровадження ресурсо- і енергозберігальних технологій), а й бути сумісним (з точки зору технічної та технологічної досяжності еколого-економічного па-

ритету) із проведенням економічної діяльності в усіх галузях економіки. Окрім цього, дані платежі повинні забезпечувати одержання достатніх засобів для цільового фінансування природоохоронної сфери.

Не відповідає реальній економічній оцінці й наявна в Росії система платежів за користування природними ресурсами. Рівень даних платежів штучно занижений, причому істотно (принаймні, на порядок), що свідчить про неефективне виконання державою функції власника природних ресурсів, коли величезна частина доходів від використання природних ресурсів проходить повз бюджет.

У світлі наведеного, видається необхідним, насамперед, широке впровадження і розвиток таких елементів фінансового механізму реалізації природоохоронних заходів [4, 5]:

- встановлення податкових пільг для екологічно відповідальних підприємств, що переводять виробництво на найкращі наявні технології (зокрема, це може бути звільнення таких підприємств від ПДВ на термін техніко-технологічного переобладнання основних виробничих фондів, які забезпечують ресурсозбереження та екологічну безпеку функціонування виробництва тощо);
- встановлення підвищених податків для екологічно небезпечних продуктів та видів діяльності;
- пільгове кредитування (на створення та впровадження нових ресурсозберігаючих й екологічно безпечних технологій та устаткування);
- прискорена амортизація основних фондів природоохоронного призначення;
- встановлення надбавок до цін за екологічну продукцію тощо;
- уведення різного роду платежів, що виконують стимулювальні, компенсаційні, каральні функції, а також нормативні, понаднормативні тощо;
- використання регуляторів, які стимулюють екологізацію виробництва, перехід на передові технології, що потребує модернізації податкового і бюджетного законодавства.

При цьому необхідно встановити чіткі, зрозумілі правила гри для інвесторів, для виробників, які, плануючи будь-яку господарську діяльність, чітко розумітимуть, які будуть економічні, адміністративні наслідки у зв'язку з недостатньою увагою до довкілля. Необхідним видається перегляд штрафних санкцій за екологічні правопорушення, рівень яких сьогодні настільки низький, що підприємства просто ігнорують екологічні потреби.

Проблема полягає в тому, щоб, насамперед, з одного боку, зацікавити бізнес у проведенні природоохоронних заходів (у тому числі через модернізацію виробництва, впровадження нових технологій, екологічні інновації тощо), а з іншого боку – екологічні порушення повинні неухильно супроводжуватися жорсткою відповідальністю з використанням відповідних штрафних санкцій. При цьому успіх можливий лише за умови досягнення балансу між санкціями за екологічні порушення та отриманням користі від природоохоронної діяльності. Екологізація податкової системи дасть додатковий поштовх для проведення структурно-технологічної політики, зокрема зрушення від використання первинних природних матеріалів до вторинних перероблених матеріалів і відходів.

Особливо слід зазначити проблему розробки економічного механізму стимулювання раціонального природокористування й охорони довкілля, стимулювання й підтримки екологічно відповідального бізнесу. Як уже зазначалось, механізм екологічного регулювання, що склався в Росії, має стимулювальний ефект. Це проявляється, зокрема, у недосконалому оцінці оподаткованої бази використання природних ресурсів, у тому числі низьких відсоткових ставках платежів за використання природних ресурсів і відтворення природних ресурсів; неприпустимо низьких базових ставках платежів за негативний вплив на довкілля; невиправданому заниженні ставок платежів за використання природних ресурсів і їх відтворення для окремих природокористувачів; недооцінці вартості природних ресурсів; практичній відсутності платежів за повторне і побічне використання природних ресурсів.

Без розробки та впровадження відповідних елементів до системи важелів і методів управління неможливо досягнути зрушень у бік активного переходу на ресурсозберігальні й екологічно безпечні технології.

Необхідною є пряма економічна зацікавленість бізнесу в розв'язанні екологічних проблем та завдань держави – це зацікавленість у створенні, наданні підтримки ресурсо- та енергозберігальних технологій і виробництв, у тому числі шляхом впровадження ринкових регуляторів у сфері охорони навколишнього середовища, які стимулювали б підприємства реально знижувати антропогенне навантаження на довкілля, впроваджувати сучасні ресурсозберігаючі й екологічно чисті технології. Бізнес повинен зрозуміти, що природоохоронна діяльність – це не лише додаткове навантаження на бюджет компанії, а й одна з умов покращення якості виробленої продукції, зростання її конкурентоспроможності на світових ринках.

В умовах Росії зовсім не використовуються гнучкі механізми фінансування природоохоронної діяльності у формі ринку прав на забруднення, страхування екологічних ризиків тощо.

Очевидно, що перехід на екологоорієнтовані технології – процес винятково складний, який вимагає не лише величезних коштів та часу, а й політичної волі керівництва країни. Він неможливий без відповідної серйозної

підготовки з реалізації комплексу заходів, що охоплює законодавче і нормативне забезпечення, розробки за новими технічними і технологічними рішеннями, створення ефективного економічного механізму екологічного регулювання тощо.

Сучасні кризові явища вносять суттєві особливості у взаємовідносини економіки та екології. Вплив кризи на стан справ в екологічній сфері носить, як правило, подвійний характер, зумовлюючи, з одного боку, погіршення екологічної ситуації, а з іншого – її відносне покращення, створюючи умови для зниження навантаження на довкілля.

Падіння обсягів виробництва, зменшення транспортних перевезень призводить до скорочення кількості викидів та скидів, а також до зниження попиту на енергоносії, що, у свою чергу, веде до зменшення надходжень в атмосферу вуглекислого газу і послаблення парникового ефекту.

Однак таке зниження навантаження на довкілля носить тимчасовий характер і, як показує досвід, у міру виходу з кризи тиск на середовище не лише відновлюється на попередньому рівні, а й, як правило, помітно посилюється. Це відбувається, зокрема, через те, що прагнення підприємств в часи економічної кризи знижувати витрати на виробництво, економлячи на всьому, позначається і на зниженні промислової та екологічної безпеки функціонування об'єктів. Крім того, у період кризи влади, особливо на місцях, нерідко пом'якшуються екологічні вимоги щодо окремих виробників та загалом послаблюється контроль з боку природоохоронних органів. У результаті екологічна ситуація в регіонах, як правило, помітно погіршується.

Спад виробництва супроводжується також зниженням наявних фінансових ресурсів виробників, що змушує компанії шукати додаткові джерела з числа внутрішніх засобів, а це найчастіше проявляється в згортанні природоохоронної діяльності, оскільки вона безпосередньо не бере участі в основному виробничому процесі й підприємства передусім намагаються економити на екологічних витратах, що призводить до відключення природоохоронного устаткування, економію на електроенергії, дорогих реагентах тощо. Це показав і досвід кризи 1997–1998-х років, коли зниження забруднення довкілля було зовсім неадекватним спаду виробництва, а в низці випадків спостерігалось помітне погіршення екологічної ситуації.

У часи кризи скорочення витрат з метою охорони довкілля характерне не лише для виробничого рівня, а й для всіх рівнів територіального управління – від федерального до місцевого, що призводить до часткового чи повного згортання природоохоронних програм.

Поряд з цим, криза породжує й певні можливості для розв'язання екологічних проблем [6, 7, 8]. Насамперед, збільшується участь держави в економіці, таким чином, з'являється можливість для радикальних структурно-

технологічних перетворень, переходу від сировинної економіки до інноваційної екологічно стійкої економіки.

Скорочення фінансових можливостей на федеральному рівні може змусити владу переглянути енергетичну стратегію країни і відмовитись від дорогих та екологічно небезпечних проектів з будівництва нових (нерідко доволі сумнівних з точки зору їх економічного й екологічного обґрунтування і таких, що не пройшли, у більшості випадків, державну екологічну експертизу) гідро- і атомних електростанцій, а також від реалізації багатьох інших великих природоємних проектів.

Структурні перетворення економіки вимагають значних інвестицій і часу на їх здійснення. Дії ж російського уряду з порятунку великих енергетичних і металургійних компаній не лише свідчать про закріплення сировинного характеру економіки, а й призводять до дефіциту фінансових засобів для інвестування в модернізацію й диверсифікацію виробництва. У результаті, замість формування і розвитку високотехнологічних галузей і, як наслідок, скорочення масштабів забруднення довкілля і нерационального використання природних ресурсів, ми будемо мати зворотний ефект.

Наслідки економічної кризи в Росії, особливо в Сибіру, впливатимуть на екологічну ситуацію швидше і болісніше, якщо буде втрачено можливість істотної модернізації виробництва, у результаті якої, за рахунок нових технологій, промисловість може стати на нові «екологічні» рейки. Однак не можна не враховувати й того, що в умовах сучасної кризи російські компанії в пошуках додаткових фінансових джерел ідуть шляхом не пошуку найкращих технічних рішень, а економії на витратах і, насамперед, на охорону довкілля. Тому видається, що заклик керівництва країни до російських компаній використати наявну ситуацію для модернізації виробництва (у тому числі й екологічного) навряд чи буде ними почутий, і після виходу з кризи слід очікувати помітного посилення антропогенного тиску на довкілля.

З огляду на вищезазначене, в умовах сучасної фінансово-економічної кризи важко очікувати корінних змін щодо ставлення до довкілля до кращого. Важливо також враховувати, що екологічні проблеми вимагають, як правило, довгострокових рішень, увага до яких в умовах кризи зменшується.

Важливим аспектом фінансового забезпечення природоохоронних заходів в умовах кризи (і не лише) є те, що дефіцит коштів для основної виробничої діяльності відсуває в бік усе інше, передусім, охорону довкілля. Водночас природоохоронні заходи, будучи довгостроковими, вимагають і довгострокових інвестицій за доволі значного інвестиційного лагу, коли окупність витрат не лише вимагає тривалих періодів, а й може бути не досягнута взагалі (наприклад, за наявних критеріїв ефективності інвестицій, що ігнорують, як правило, економічні збитки від забруднення довкілля).

У сформованих у Росії умовах функціонування фінансової системи, коли однією з найбільш гострих проблем фінансування є проблема відсутності так званих «довгих» грошей (тобто коштів, що виділяють банки на термін, більший від одного року), природоохоронна сфера залишається за межами першочергових інтересів. Одним із шляхів розв'язання даної проблеми може бути використання таких нових механізмів фінансування, як колективні інвестори (пайові інвестиційні фонди), а також синдиковані та облігаційні позики [9]. Перевагами названих джерел фінансування є, по-перше, їхня дешевизна, порівняно з комерційними кредитами, і, по-друге, їхня велика привабливість для інвесторів через використання нових технологій, ефект участі, відкритості, оперування міжнародними системами звітності, покращення якості продукції й послуг та забезпечення екологічної безпеки функціонування виробництва. Наявне в Росії фінансування природоохоронної сфери (у тому числі бюджетне) не забезпечує достатньою мірою економічного механізму дотримання права громадян на сприятливе довкілля. Разом із тим, екологічні цілі лише тоді зможуть стати справді пріоритетними й результативними, коли на їх досягнення будуть виділятися пріоритетні кошти.

Література

1. http://www.budgetrf.ru/Publications/Schpalata/Zakluchenia/ACH_ZAKL200911041925/ACH_ZAKL200911041925_p_008.htm. – Данные Счетной палаты Российской Федерации.
2. <http://info.minfin.ru/fbrash.php/>. – Данные Министерства финансов Российской Федерации и Федерального казначейства.
3. Бюджетные ассигнования федерального бюджета по разделу «Охрана окружающей среды». – URL: <http://protown.ru/information/hide/6375.html>.
4. Бурматова О. П., Сумская Т. В. Финансовый механизм рационального природопользования // *Materiały VIII Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Europejska nauka XXI wieku–2012»*, 07–15 maja 2012 roku. Vol. 7: *Ekonomiczne nauki. Państwowy zarząd / [red.nacz. S. Gorniak]*. – *Przemysł : Nauka i studia*, 2012. – P. 26–31. – URL: http://www.rusnauka.com/14_ENXXI_2012/Economics/15_108261.doc.htm.
5. Бурматова О. П. Проблемы и перспективы в области финансирования природоохранной деятельности // *Вестник НГУ. Серия: Социально-экономические науки*. – 2005. – Т. 5. – Вып. 2. – С. 36–48.
6. Бобылев С. Н., Захаров В. М. Кризис: экономика и экология. – М. : ООО «Типография ЛЕВКО», Институт устойчивого развития / Центр экологической политики России, 2009. – 84 с.

7. Бурматова О. П. Инновационные аспекты экологической безопасности развития региона в условиях финансово-экономического кризиса // Российский регион: управление инновационным развитием в условиях мирового финансового кризиса. Всероссийская научно-практическая конференция. – Волгоград : ВАГС, 2010. – С. 481–484.
8. Приоритеты национальной экологической политики России / под ред. В. М Захарова. – М. : ООО «Типография ЛЕВКО», Институт устойчивого развития / Центр экологической политики России, 2009. – 152 с.
9. Василенко В. А. Инновации в ресурсном обеспечении природоохранных мероприятий. – URL: http://www.ogbus.ru/authors/Rodionova/Vasilenko_2.pdf.

Стаття надійшла до редакції 18 лютого 2014 р.